

Нови приједлози заштите невесињских средњовјековних споменика

Давно је прошло вријеме од када су културно-историјски споменици масовно уништавани и коришћени за градњу различитих грађевинских објеката. Стање наслијеђених вриједности пратила је служба заштите заједно са осталим учесницима и повјереницима на терену. Мора се признати да је у том часном и одговорном послу било и одређених промашаја, који су мање или више остављали за собом неке негативне последице, као што су недоследност, несистематичност и површност. Насупрот томе, урађена је евиденција великог дијела баштине, публикована у разним стручним и научним часописима, па чак и у онима гдје јој често није било мјесто. Резултати таквог рада су отежавали систематизацију грађе и онемогућавали доношење документационе основе и програма уређења. Због тога су многа питања из дјелокруга валоризације остала недоречена или потпуно заостављена.

Ни теренска истраживања нису равномерно извођена на локалитетима из различитих епоха, а још мање на најугроженијој градитељској заоставштини.

Босанскохерцеговачко средњовјековно наслеђе једно је од ријетких које ће остати запамћено по обимном проучавању надгробних споменика. У том дугом комплетирању података учествовао је не мали тим сталних и повремених истраживача. Међу њима преовлађује група носилаца најобимнијег дијела посла који касније прераста у основу цјелокупне прикупљене грађе. Ни овај запажени подухват није остао без неких несхватљивих пропуста при регистравању заштићених добара.

По обиму истраживања, последице надгробних споменика, слиједи средњовјековна утврђења. Како се ради о великим

споменичким цјелинама, истраживања су трајала много дуже захтијевајући коришћење сложеније методологије. Ти радови су најмање извођени на мјестима са најдужом градском традицијом, у Херцеговини, гдје је археолошко испитивање обухватило само неколико система. Заостајање код истраживања, у односу на Босну, није се могло ни тада, ни сада, ничим правдати. Најранији писани извори о херцеговачким градовима постали су нијемо свједочанство за већину истраживача који су се потпуно удаљили од Херцеговине.

Ни досадашње проучавање цркава није било уравнотежено, и није у довољној мјери усмјеравано на територије са најранијим православним хришћанским светињама. За разлику од других крајева, у Херцеговини се градња храмова одвијала под непосредним утицајима Византије, Србије и Приморја. Велики дио православних црквених грађевина не само да није уврштен међу заштићена градитељска добра него није, шта више, ни евидентиран. Још већи дио тих културно-историјских вриједности чека на будуће истраживачке кампање и нове, досад непознате податке. Међу њима се налазе споменици који могу дати одговор на најважнија питања из средњовјековне археологије.

Најзад, преостаје да се нешто каже о средњовјековним насељима или насељеним мјестима. Настањивана у најранијој развојној фази на градинама, градиштима, равницама и мочварама, у X вијеку не остављају трагове за касније прерастање у средњовјековне градове. Понекад су тргови замјењивали категорије насеља, изузев дијела источне Херцеговине, око Требиња и Гацка, гдје се развој насеља може раније пратити. Највећи дио насеља XIV и XV вијека су, у ствари, подграђа утврђених градова. Колико је познато, до данас није истражено

у цјелини ни једно средњовјековно подграђе. Нису довољно привлачила пажњу археолога, будући да су претежно грађена од трошног грађевинског материјала. Из досад наведеног произлази да многи локалитети у источној Херцеговини заслужују да се нађу на јединственем попису заштићених добара, јер посједују оригиналне, ријетке, уникатне и хронолошке вриједности.

Ово је један од покушаја да се помоћу вредновања посебних обиљежја и документарне основе успостави приједлог за заштиту. Избор општине Невесиње у овом погледу представља путоказ према територији која је у средњем вијеку покривала три жупе: Невесиње, Вишеву и Трусину, а о њој се досад, у овој епохи, само повремено сазнавало. Комплетирањем грађе проистекле из компаративног материјала, предлажу се нова заштићена добра Невесиња. Преглед невестињских средњовјековних споменика садржи некрополе, тврђаве и цркве.

Некрополе

1. У Залому, међу планинским висовима Велике Руде и Челине, на локалитетима Присад (засек Црнче) и Струге леже некрополе са ријетким мотивима мача, наковња са чекићем и сценом у којој је једна женска фигура пригрлила другу. Приказ наковња са чекићем пронађен је још само у Осви код Рогатице, Јошаници код Фоче и Марини код Трогира¹.

2. У Дреновику код Кифиног села, покрај пута према Гацку и Калиновику, смјештена је већа некропола са оригиналном стилизацијом спирале комбиноване са крстом и сунцем у облику 3 кружнице².

3. У Оцаку, на путу Невесиње-Берковићи, на надгробнику у облику плоче постоји јединствено удубљење, с једне стране полукружно, с друге правоугаоно. Слична, али не и аналогна правоугаона удубљења откривена су у Хумчанима код Невесиња, Зијемљу код Мостара, Ходову код Стоца и

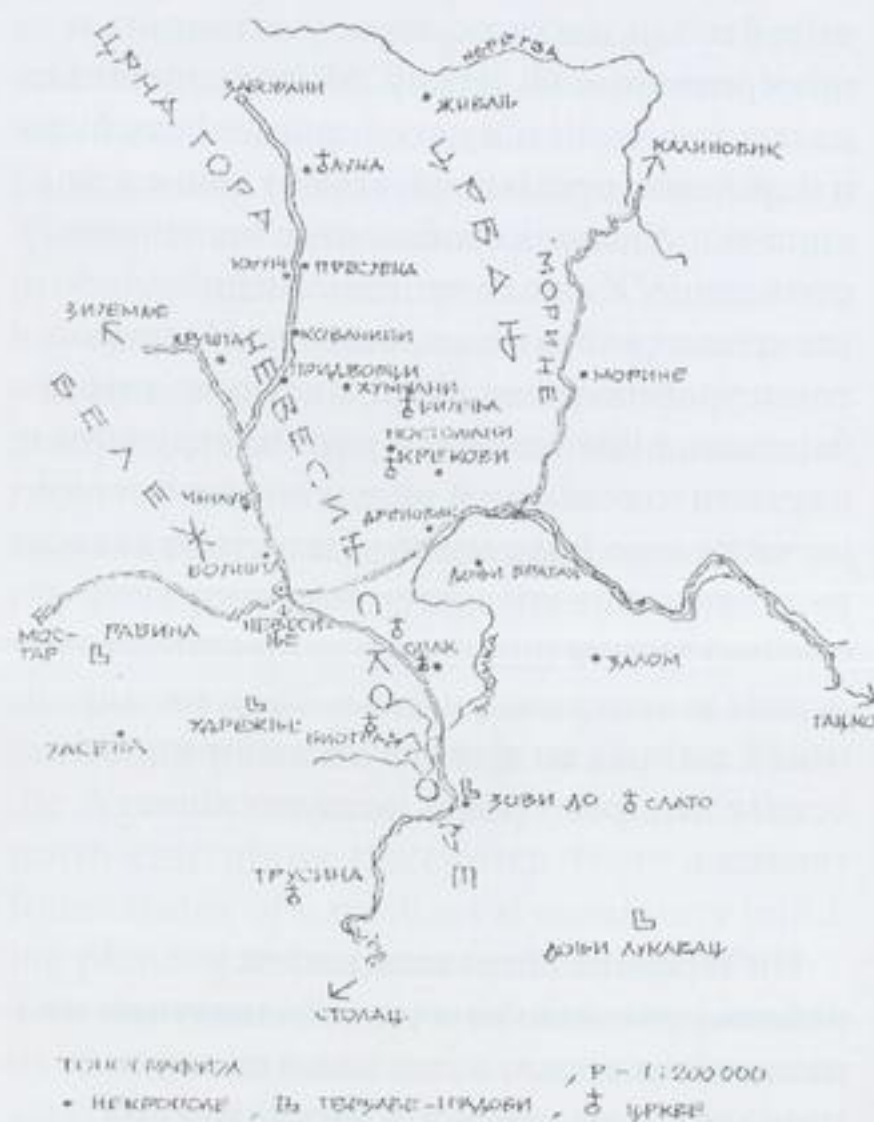
1. Ш. Бешлагић, Стећци, Каталогско-топографски преглед, Сарајево, 1971, 250; В. Ђурчић, Старинско оружје у БиХ, ГЗМ, LV, Сарајево, 1943, 117; Ц. Фисковић, Далматински мајстори у средњовјековној БиХ, Радови Музеја града Зенице, III, Зеница, 1973, 203.

2. Ш. Бешлагић, н. д. 348.

Г. Студенцима код Љубушког³.

4. У селу Хрушта, на локалитету Крст сјевероисточног дијела Невесињског поља, постоји камена крстача чија глава има најупечатљивије назначене очи, нос, уста и бркове мушкарца. Мотиви ове врсте врло су ријетки и различито су представљени⁴. Тај крст је Кајмаковића подсетио на иконографију распећа у православним црквама, објашњавајући је "рудиментима портрета умрлих"⁵.

5. На сјевероистоку невестињске општине, између предјела Букање и Трепнице који припадају Постољанима, на локалитету Халилуша, уочен је мотив непознате животиње коју Бешлагић изједначује са лавом⁶.

Други аутентичан мотив на једној плочи подсећа на антропоморфни крст, исклесан у облику женске фигуре.⁷

6. Између Невесињског и Боровског

3. Ш. Бешлагић, Стећци, Култура и умјетност, Сарајево, 1982, 383, М. Вего, Љубушки, Сарајево, 1954, Т. IV, сл. 7 и Т. V, сл. 14.

4. Д. Сергејевски, Путне биљешке са Невесињског поља, ГЗМ, III, Сарајево, 1948, 244-245, Ш. Бешлагић, н. д. К. Т. преглед, 344-346.

5. З. Кајмаковић, Натписи и крстаче са Гатачког поља, Наше старине, IX, Сарајево, 1964, 164.

6. Ш. Бешлагић, н. д., К. Т. преглед, 347.

7. Исти, Стећци, Култура и умјетност, Сарајево, 1982, 182, сл. 46.

поља, у Кљуницама, на падини узвишења Шегови Долови, лежи некропола позната по сљеменаку са призором пупољака или цвјетова са 3 латице на мјестима гдје су лукови најближи један другом. Тако су украшени полукружни стубови аркада између ниша, док су њихове ивице мјестимично тордиране, што је оригинална и ријетка декорација на стећцима¹. Једна плоча на истом локалитету је украшена штитом са 3 пречке (!), готово усамљеним примјером међу херцеговачким камен-овима².

7. У сјеверном дијелу Невесињског поља, на локалитету Радојев камен у Ковачићима, леже 3 надгробне плоче са мотивом непознатог алата и 2 фигуре оранта са уздигнутим рукама. Изнад једне од њих уклесан је на зубљен чекић. Тај призор је врло риједак, а досад је пронађен на само 6 или 7 некропола³.

8. Сјеверно од Невесиња, у Бојиштима, поред већег римског насеља, на једном сандуку је забиљежена досад непозната сцена са женском подбоченом фигуром и, по свој прилици, псима, окренутим један насупрот другом⁴.

9. Пред херцеговим градом Стражић у Зовом Долу стоји надгробна плоча Вукше Митровића, датована у прву половину XV вијека. На натпису од 9 редова на старој ћирици још се помиње војвода Раде Прибисалић, а индиректно и сам херцег Стефан⁵.

10. Код ушћа Живашнице у Неретву које је припадало средњовјековној жупи Вишеви (Guisemo) налази се сљеменак са постољем у секундарном положају. На надгробнику је добро очуван натпис Милата Припчинића (Припчића) на старој ћирици датован од друге половине XIV до краја XV вијека. Натписно поље се одликује ријетком сим-

етријом са правилним размацама и уједначеном величином слова. По тим особинама, паралеле са споменицима ове врсте у Херцеговини, нису познате⁶.

11. Југозападно од Невесиња, у селу Јасена, на једном сандуку (2,35x1,85x0,50) исклесан је староћирлични натпис Милобрата Мрчића и његовог сина, Иваниша. У историјским изворима Мрћићи (Мрђићи) су позната хумска властелинска породица која се помиње од XIII вијека. Натпис је датован у XV вијек, исклесан је на окомитој плохи у 3 реда, оригиналан је и нема потпуну аналогију⁷.

12. Један сандук некрополе у Придворцима јединствен је по мотиву чаше која симболизује хришћанско сазнање о неминуности смрти. Ликовну аутентичност допуњује неколико стилизованих крстова чији кракови завршавају кружницама представљајући сунце. Хришћанска православна црква је радо користила облик сунца, полумјесеца и звијезде, познатих од најстаријих времена, у средњем вијеку аплицираних на емисијама новца⁸.

13. У сјеверном дијелу Невесињског поља, на некрополи у Пресјечи постоји сљеменак са једним од најдужих натписа на старој ћирици. Због оштећености слова, натпис није реконструисан. За невестињску општину тај сљеменак је од велике важности, с обзиром на то да је на том подручју до данас преостало само 7 надгробних споменика са натписима⁹.

14. У најсјевернијем дијелу невестињског Конац поља лежи село Лука са некрополом на локалитету Оцркавље.

1. M. Wenzel, *Украшени мотиви на стећцима*, Сарајево, 1965, т. XIV, 8, 11, 16, 19; Ш. Бешлагић, н. д., *Стећци*, *Култура...*, 360.
2. M. Wenzel, н. д., т. LX, 25.
3. M. Wenzel, н. д. т. LXIV, 12, т. LXXXVI, 15, 19; Ш. Бешлагић, н. д., 1982, 242.
4. M. Wenzel, н. д., т. LXXXII, Д. Сергејевски, н. д., 58 и 245.
5. M. Vego, *Нови и ревидирани натписи из Херцеговине*, ГЗМ, *Археологија*, XIX, Сарајево, 1964, 197-198, исти, *Зборник средњовјековних натписа БиХ*, III, Сарајево 1964, 172; M. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 178.

6. M. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 64, 65; M. Vego, *Ћирилски натписи из Херцеговине*, ГЗМ, XIII, Сарајево, 1958, 173, 174, исти, *Зборник*, III, Бр. 179.
7. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд, 1902-1905, бр. 4802; M. Vego, н. д., ГЗМ, 1964, 198, исти, *Зборник*, III, бр. 173.
8. Ш. Бешлагић, *Невестињски стећци*, *Наше старине*, XIII, Сарајево, 1972, 103, 104, 114, 116; M. Ђоровић Љубинковић, *Некрополе и гробни белези*, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, Централна Србија, Београд, 1961, 182; Ш. Бешлагић, *Стећци*, *Култура и умјетност*, 180, 181, 182.
9. Д. Сергејевски, *Путне биљешке са Невесињског поља*, ГЗМ, III, Сарајево, 1948, 239-249; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, С. Карловци, 1929-1934, бр. 647 и 648; Ш. Бешлагић, *Стећци*, К. Т. преглед 344, исти, *Невестињски стећци*, 118.

На једној већој плочи те некрополе бордура је попуњена минијатурним сидрима. Ранији истраживачи нису скренули довољну пажњу на тај јединствени мотив занимања. Топоним Лука упућује на првобитни назив, односно на положај уз језеро, ријечни ток или мочварни крај. Таква мјеста су углавном врло добро заштићена од неповољних ваздушних струјања. Невесињска Лука потврђује морфолошке претпоставке које још нису потврђене положајем "вароши"¹.

15. Под Црвањ планином, у Хумчанима, на локалитету Радојев камен, како је названа и некропола у Ковачићима, препознају се неуобичајене ликовне представе мушких фигура са раширеним рукама и ногама. Изнад главе једног од њих примјећује се сјекира исклесана у плитком рељефу. Ову појаву М. Њензел приписује најуже повезаним предметима са покојником док је био жив, док Бешлагич мисли да је сјекира узрок његове смрти². На истој некрополи један сандук је украшен фантастичном животињом са дугачким репом и подсјећа на лава. Није потпуно јасно да ли је мајстор комбиновао анималне дијелове да би исклесао животињу попут лава. Слична звијер је исклесана у невестињским Придворцима. Лав је средњовјековни хералдички знак и саставни је дио Косачиних грбова, као и печата Вука, Ђурђа и Лазара Бранковића³.

16. У Доњем Братачу, између Кифиног села и Залома, на некрополи у Богданцима, забиљежени су јединствени мотиви, оклопљена рука унутар штита и штап. У средњем вијеку штап су Срби сматрали знаком власти и биљегом уз Св. Јована и Св. Саву. Својим чаробним штапом Св. Сава је чинио многа корисна и чудотворна дјела⁴.

17. Највећу ликовну вриједност има мала некропола у селу Читлук, смјештена поред

пута Невесиње-Крушевљани. Иако се састоји од само 13 стећака, по степену обраде једног сандука и два сљемењака достиже најбоља остварења Поповог поља, Бољуна и Радимље⁵. Најукрашенији је високи сандук, чије су све четири плохе покривене мотивима лова, кола, турнира и штита с мачем.

18. По пространству и бројности споменика, некропола у Крековима код Мијатоваца је не само највећа на цјелокупној територији размјештаја стећака, него знатно превазилази све досад познате велике некрополе. У односу на бројно стање (452 надгробника), мало каменова је са украсима, само 44. Два раскошно исклесана сандука са мотивима кола, лова на јелене и турнира на једном, и мача на другом измјештени су у београдски Музеј ЈНА, 1960. године⁶. На некрополи је најбројнији мотив мача, понекад представљен у комбинацији са штитом у 20 варијанти. Бројност ратничких призора у Крековима није објашњена због недовољне истражености средњовјековних добара око Крекова и других простора невестињске општине.

19. У Моринама, у планинском предјелу на висини од 1.300 м, једна некропола изнад јакомирског врела привлачи пажњу по аутентичном приказу ратника са штитом и мачем у лежећем положају. Да се ради о јединственој сцени на средњовјековним надгробницима, потврђује његова знатна разлика од осталих тематски сличних мотива⁷.

Тврђава

Невестињски крај досад није дочекао истраживање ни једне од четири тврђаве под евиденцијом. Због тога су Нични град у Рабини, Биоград у Удрежњу (Понорима), Херцегов град у Зовом Долу (са режимом заштите другог степена) и Вал у Доњем

1. Д. Сергејевски, н. д., 239, 240; М. Вего, Из историје средњовјековне БиХ, Сарајево, 1980, 15-18; Ш. Бешлагич, Невесињски стећци, 97-103.

2. М. Wenzel, н. д., 224; Ш. Бешлагич, Невесињски стећци, 115.

3. А. Ивић, Стари српски печати и грбови, Нови Сад, 1910, сл. 27, 56, 63, 71, 73 и 80; П. Анђелић, Средњовјековни печати из БиХ, Сарајево, 1970, 72, 78, 79, исти, Грбови херцага Стјепана Вукчића Косаче на круни једне кућне цистерне у Дубровнику, Tribunia, I, Требиње, 1975, 83-90.

4. Д. Сергејевски, Путне биљешке, 245-246, М. Wenzel, н. д., Т. III, IX, XXIII и XXXIX, Ш. Бешлагич, Невесињски стећци, 110, 111, исти, Стећци, Култура и умјетност, 247, 529.

5. Ш. Бешлагич, Попово, Сарајево, 1966, 110, исти, Бољун, Старинар XII, Београд, 1961, 201, А. Бенац, Радимља, Сарајево, 1950, 47, 59, 60, 61...

6. Д. Сергејевски, н. д., 57-58 и 243-244, Ш. Бешлагич, Невесињски стећци, 106, 107, исти, Стећци и нишани у Војном музеју ЈНА, Весник Војног музеја ЈНА, VI-VII, Београд, 1962, 42-45, Стећци, Каталогско-топографски преглед, 348.

7. Ш. Бешлагич, Невесињски стећци, 104, 105, исти, Стећци, Култура и умјетност, 34, 306, Стећци, Каталогско-топографски преглед, 346.

Лукавцу препуштани дугом периоду напуштености и запуштености. Заједно са њима, још понеке тврђаве се прикривају под називом најчешћих топонима - градац и градина. Те велике споменичке цјелине су свакако имале свој стратешки смисао и унапријед утврђени размјештај. Наведене тврђаве су без сумње представљале јединствену цјелину како по топографији тако и по архитектонским облицима. У средњовјековном невесињском градитељству, међутим, највећу непознаницу представља положај најважнијег града Вјеначца (Виначца) забиљеженог у све три повеље арагонско-напуљског краља Алфонса V, којим се потврђују Херцегови посједи прве половине XV вијека¹. Два пута, односно једанпут, помињу се тврђаве Медвјед и Саслон, чији смјештај, по свој прилици, треба тражити у источној Херцеговини, а можда и на територији Невесиња².

Цркве

1. На локалитету Оцржавље између Крушевљана и Бобановића постојала је црква у касној антици и, највјероватније, у средњем вијеку. Један ранохришћански рељеф је уграђен 1895. године у зидове обновљене цркве Св. Госпојине. Нова црква је од средњовјековних надгробника изграђена на темељима старијег храма непознатих димензија. Камен је са старије цркве дјелимично коришћен за изградњу куле турског поријекла у Крушевљанима. У вријеме радова на обнављању цркве пронађена је засвођена гробница са двије камене софе, озидане тврдим малтером³.

2. Јужно од Постољана и моста на Јамник потоку на Црквини, сасвим јасно се препознају добро очувани зидови, опека и цријеп. У средњем вијеку Постољани су лежали на путу који је повезивао херцеговачке хумине са планинским залеђем, од Тријемња до Невесиња, Постољана, Морина и жупе Вишеве (Подгорје)⁴.

3. На врху купастог бријега, тзв. Илијиног или Иљиног брда, између Горњег и Доњег Бијења, налазе се неистражени темељи средњовјековне цркве Св. Илије. На том мјесту лако се уочавају трагови два паралелна зида мјестимично повезана подужним зидовима и остацима неког објекта полукружног облика. Сергејевски је тај локалитет повезао са култним простором Илије Громовника и његовог славенског претходника⁵.

4. У Оцаку, на маленој главици локалитета Бријег, поред средњовјековне некрополе, установљени су обриси цркве на мјесту покривеном густим и високим раслињем. Ту је откривена камена плоча сродна мензама (трпезама) IV - VII вијека⁶.

5. Између Оцака, Залужја и Чања, покрај пута Невесиње - Овчији Брод, уз средњовјековну некрополу Кошутца, леже рушевине неистражене цркве. Према казивању мјештана, раније је на реченом мјесту стајао манастир⁷.

6. Слато или Слатина је назив за поље и село у југоисточном дијелу невесињске општине, затворено планинама Волујак, Равна страна, Јелови врх, Валови и Острвица. На благом и дугачком узвишењу истуреном у поље, код савременог православног гробља и средњовјековне некрополе, упада у очи црква малих димензија без апсиде. Подигнута је на темељима знатно старије цркве и није назначена на специјалној карти, 1:50.000⁸.

7. У засеоку Кошута, који припада селу Трусуна, под истоименом планином, у источном дијелу Трусиног поља, установљена је једна од Црквина Трусиноског краја, средњовјековној граничној области херцеговог сина Влатка⁹.

8. У Биограду, називу за већи предео са

1. М. Динић, Српске земље у средњем вијеку, 205.

2. Исти, н. д., 251, М. Вего, Нови и ревидирани натписи из Херцеговине, ГЗМ, Археологија, Сарајево, 1964.

3. Д. Сергејевски, Римска цеста на Невесињском пољу, 53-55, ГЗМ, III, Сарајево, 1948, исти, Путне биљешке са Невесињског поља, 239, 240.

4. Д. Сергејевски, н. д., ГЗМ III, 43-62, М. Динић, Српске земље у средњем вијеку, 1978, Београд, 227.

5. Д. Сергејевски, Путне биљешке, 242, исти, Римска цеста, 56, Ш. Бешлагич, Стећци, Католичко-топографски преглед, 347.

6. Д. Сергејевски, н. д., 247, Ш. Бешлагич, н. д., 351, R. Krautheimer, Mensa-Coemeterium - Martyrium, Cahiers Archeologiques, XI, Paris, 1960, 31, 32.

7. Д. Сергејевски, Путне биљешке..., 247 и биљешка 7, исти, Римска цеста..., 50.

8. Ш. Бешлагич, Стећци, Култура и умјетност, 116, 117, исти, Стећци, Католичко-топографски преглед, 354.

више села, југоисточно од Невесиња, постоји засеок Бољак Дреже са локалитетом Каурско гребље, гдје се на пространом земљишту налазе остаци средњовјековне цркве.¹

У средњовјековној жупи Невесиње подграђе Биоград се помиње много раније и чешће од главног града те жупе, Вјеначца, али и других невестињских насеља².

Прегледом заштите невестињског средњовјековног градитељства не исцрпљује се бројност добара, различитих по облику и неодвојивих по функцији.

Даља истраживања, у првом реду, систематска, несумњиво ће попунити предложени списак, и комплетирати невестињске задужбине ранијих средњовјековних епоха и, посебно, великашких породица, Драживојевића, Санковића и Косача.

Aleksandar RATKOVIĆ, Ph. D.

NEW PROPOSALS FOR THE PRESERVATION OF MEDIAEVAL TREASURES IN NEVESINJE

Summary

Some of the issues dealing with the evaluation of cultural assets in the area of Nevesinje have not been fully researched so far, while some of them have been completely neglected. In addition, there has been no equivalence in conducting field studies on the localities dating back from various epochs, not to mention the most endangered one - the building heritage. The highlights of the previous researches were to study the tombstones, but even in this field there were failures in registering this particular sort of protected monuments. Apart from tombstones, the objects covered by this research were mediaeval fortresses, but even such works were the least performed in the areas with the longest urban tradition, i. e. in Herzegovina. To certain extent the church studies have failed to focus on the areas known as the earliest Orthodox cult places. Mediaeval communities or settlements have not drawn much of archeologists' attention either. This text is an effort to put forward a preservation proposal by recognizing special characteristics and on the well-documented basis. The municipality of Nevesinje should serve in this respect as a signpost towards the territory comprising three districts in the Middle Ages: Nevesinje, Viseva and Trusina. Completion of the material ensued from the comparative material, while the survey of the mediaeval monuments of Nevesinje includes burial grounds, fortresses, and churches.

9. М. Динић, Хумско-требињска властела, 36, исти, Српске земље у средњем веку, 262-263, III. Бешлагин, Стећци, К. т. преглед, 354.

1. Према саопштењу проф. Радослава Унковича, на чему му топло захваљујем.

2. К. Јиречек - Ј. Радонић, Историја Срба, II, Београд, 1952, 278, М. Динић, Земље херцега Св. Саве, Гласник СКА, CLXXXII, Београд, 1940, 204 и напомена 124, Д. Ковачевић Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, Сарајево, 1978, 118.